CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

S-3

चित्रकाव्यमीमांसा

शर्मोपाह्वप्रेमलतायाः

पण्डितरामरूपपाठकविरचित-
शर्मोपाह्वप्रेमलतासम्पादित-
चित्रकाव्यकौतुकाख्यग्रन्थात्

पुनर्मुद्रिता
वि० सं० २०२१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चित्रकाव्यमीमांसा

शर्मोपाह्वा प्रेमलता

१· चित्रस्यानेकार्थत्वम्

"विश्वं भूतं भव्यं भुवनं चित्रम्" (महानारायणोपनिषद् १३।२)

'चित्र'पदं वैदिकवाङ्मये शताधिकवारं प्रयुक्तम्। तत्र कतिपयार्था यथा—

१· अद्भुतम्, आश्चर्यम्, विचित्रं वा—चित्रं सन्तं गुहाहितं सुवेदं कूचिदर्थिनम्। (ऋ० सं० सातवलेकर सं० ४।७।६)

चित्रं ह यद् वां देवया उ अद्रिरूर्ध्वो विवक्ति सोमसुद् युवभ्याम्। (तत्रैव ७।६८।५)

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम्। (तत्रैव ७।६१।५)

चित्रं तद् वो मरुतो याम चेकिते। पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः॥ (तत्रैव २।३४।१०)

चित्रोऽसीति चित्य नाम कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नय इति। (कात्यायन श्रौ० सू० अ० १८ चयनप्रकरणम्)

पुरुषे चित्रे साम गायति। (का० श्रौ० सू० १७।७६)

चित्रः प्रकेत उषसो महाँ अस्त्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव। (ऋ० सं० १।९४।५)

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा। (तत्रैव १।११३।१)

स चित्रचित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम्॥ (तत्रैव ६।६।७)

रयिर्न चित्रा सूरो न सन्दृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः। (ऋ० सं० १।६६।१)

२. नानाविधम्—चित्रामघा यस्य योगेऽधिजग्ये तं वां हुवे अतिरिक्तं पिबध्यै। (तत्रैव ८।५८।३)

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम्। (तत्रैव ७।७५।५)

उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनुप्रभूता। (तत्रैव ७।७७।३)

चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु यूयं पातु स्वस्तिभिः सदा नः। (तत्रैव ७।४५।४)

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य। (तत्रैव १।४४।१)

त्वे इषः संदधुर्भूरिरंसश्चित्रोतयो वामजाताः। (तत्रैव १०।१४०।३)

३. अनेकम्—चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्मां अधियेतिरे शुभे। (तत्रैव १।६४।४)

४. प्रभूतम्—चित्रं रयिं यशसं धेह्यस्मे देवि मर्त्येषु मानुषि श्रवस्युम्। (तत्रैव १।११३।१५)

५. उत्कृष्टम्—चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः। मरुतो अहि भानवः॥ (तत्रैव १।१७२।१)

६. दीप्तिमत्—स्वरुं न पेशो विदथेष्वञ्जञ्चित्रं दिवो दुहिता भानुमश्रेत्। (तत्रैव १।९२।५)

स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्रञ् चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः। (तत्रैव १।७१।१)

आयः स्वर्णभानुना चित्रो विभात्यर्चिषा। (तत्रैव २।८।४)

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

७. नानावर्णयुक्तम् (शबलम्)—सचन्त यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामविन्दन्। (तत्रैव १०।१११।७)

आवहन्ति पोष्याः वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकितानः। (तत्रैव १।११३।१५)
चित्रः शिशु परितमांस्यक्तून प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः। (तत्रैव १०।१।२)
पवमानमहिश्रवश्चित्रेभिर्यासि रश्मिभिः। (तत्रैव ९।१००।८)
चित्रेभिरभ्रैरुपतिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया। (तत्रैव ५।६३।३)

८. दर्शनीयम्—एन्द्र याहि मत्स्व चित्रेण देव राधसा। (तत्रैव ८।१।२३)
वि तद् ययुरुरुणयुग्भिरश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः। (तत्रैव ६।६५।२)
अग्नौ चाधूमके यज्ज्योतिश्चित्रतरम् (मैत्रेय्युपनिषद् ६।१०)

९. आलेख्यम्—चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरमम्। (मैत्रेय्युपनिषद् ४।२)

लौकिकवाङ्मये 'चित्र'पदाद् (१) विविधवर्णयुक्तं (शबलम्) (२) आलेख्यम् (३) अद्भुतं चमत्कारजनकं वा (४) उज्ज्वलं भास्वरं वा, (५) मधुरम्, (६) उद्वेगकरम् इत्यर्थाः प्रायेण गृह्यन्ते। तत्र क्रमश उदाहरणानि यथा—

(१) मृगः··· चित्रो रजतबिन्दुभिः (वाल्मीकिरामायणे ३. ३६. १८)

(२) चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा० (माघकाव्ये २. ९) पुनरपि चित्रीकृता कान्ता (तत्रैव ६. २०)

(३) किमत्र चित्रं यदि कामसूभूः (रघुवंशे ५. ३३) वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु (वाल्मीकिरामायणे ३. ४५. २९)

(४) चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान्।
जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीः सुरसेविताः॥ (श्रीमद्भागवते १. ६. १२)

(५) वक्ता····चित्रकथः (शुक्रनीतिसारः ३. ५६)
चित्रस्वनैः पत्ररथैः (श्रीमद्भागवते १. ६. १३)

(६) चित्रैर्वधोपायैः (मनुस्मृतौ ९. २. ४८)

काव्यशास्त्रे द्वितीय—तृतीयार्थावेव गृह्येते। एतदतिरिक्ताः कतिपया अर्था यथा—सर्पविशेषः, अशोकवृक्षः, तिलकः, आकाशं, श्वेतकुष्ठम् इत्यादयः।

२. काव्येऽन्यकलासु च चित्रतत्त्वम्

काव्यशास्त्रे चित्रपदस्य प्रथमप्रयोक्तारो ध्वनिकाराः स्मृताः। पाठकानां सौकर्यार्थं काव्ये चित्रतत्त्वप्रतिपादको ग्रंथांशो अविकलमुद्धियतेऽत्र। यथा ध्वन्यालोके—

"प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।
काव्ये उभे ततोऽन्यद् यत्तच्चित्रमभिधीयते॥
चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितम्।
तत्र किञ्चिच्छब्दचित्रं वाच्यचित्रमतः परम्॥

"व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंहितकाव्यस्य प्रकारः, युगभावे तु गुणीभूतव्यङ्ग्यता। ततोऽन्यद् रसभावादितात्पर्यरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वाचकवैचित्र्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रम्। न तन्मुख्यं काव्यम। काव्यानुकारो ह्यसौ। तत्र किञ्चिच्छब्दचित्रं यथा दुष्करयमकादि। वाच्यचित्रं ततः शब्दचित्रादन्यद् व्यङ्ग्यार्थसंस्पर्शरहितं प्राधान्येन वाक्यार्थतया स्थितं रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षादि।

"अथ किमिदं चित्रं नाम? यत्र न प्रतीयमानार्थसंस्पर्शः। प्रतीयमानो ह्यर्थभेदः प्राक्प्रदर्शितः। तत्र यत्र वस्त्वलङ्कारान्तरं वा व्यङ्ग्यं नास्ति स नाम चित्रस्य कल्प्यतां विषयः। यत्र तु रसादीनामविषयत्वं स काव्यप्रकारो न सम्भवत्येव यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोपपद्यते। वस्तु च सर्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद् रसस्य भावस्य वाङ्गत्वं प्रतिपद्यते अन्ततो विभावत्वेन। चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः, न च तदस्ति वस्तु किञ्चिद् यन्न चित्रवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुत्पादने वा कविविषयतैव न स्यात् कविविषयश्च चित्रतया कश्चिन्निरूप्यते।

"अत्रोच्यते—सत्यं न तादृक्काव्यप्रकारोऽस्ति यत्र रसादीनामप्रतीतिः। किन्तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दालङ्कारार्थलङ्कारौ वोपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यताऽर्थस्य परिकल्प्यते। विवक्षोपारूढ एव हि काव्ये शब्दानामर्थः। वाच्यसामर्थ्यवशेन च कविविवक्षाविरहेऽपि तथाविधे विषये रसादिप्रतीतिर्भवन्ती परिदुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्थाप्यते। तदिदमुक्तम्—

"रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति।
अलङ्कारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः॥
रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा।
तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः॥

"एतच्च चित्रं कवीनां विश्रृङ्खलगिरां रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम्।"

तत्र लोचनव्याख्या :—

"यमकचक्रबन्धादिचित्रतया प्रसिद्धमेव तत्तुल्यमेवार्थचित्रं मन्तव्यमिति भावः। आलेख्यप्रख्यमिति। रसादिजीवरहितं मुख्यप्रतिकृतिरूपं चेत्यर्थः।"

प्रस्तुतोद्धरणे चित्रपदादालेख्यप्रख्यत्वं मुख्यकाव्यस्य प्रतिकृतिरूपत्वं वा प्रमुखरूपेण गृहीतम्। यथाऽऽलेख्यं वस्तुनोऽनुकृतिपरं भवति, तथैव चित्रकाव्यं मुख्यकाव्यस्यानुकरणमेव रसादिजीवरहितम्। अनुकृतिस्तु निष्प्राणा एव भवतीति सुविदितमेव। दृश्यललितकलासु श्रव्यललितकलापेक्षयानुकृतितत्त्वं विशेषेण दृश्यते। तेनैवात्रालेख्यस्य सादृश्यं गृहीतम्। मम्माटाचार्येणापि काव्यस्य तृतीय—(अवर) कोटौ चित्रकाव्यस्य समावेशः प्रतिपादितः।

ननु चित्रपदेन वैचित्र्यं, कुतूहलजनकत्वं, विस्मयकरत्वं वाभिप्रेतं भवेत्। काव्येऽद्भुतरसस्य विस्मयतत्त्वस्य वा सर्वत्र व्यापकता स्वीकृता। सहृदयाह्लादजनने वैचित्र्यस्य महत्त्वमवगणयितुं न पारयति कोऽपि तत्त्वचिन्तकः। तर्हि किमिदं नाम चित्रकाव्यस्य मुख्यकाव्यपरिघबर्हिष्कारः (ध्वनिकारेण यथा), अवरकोटौ स्वीकरणं वा (मम्मटेन यथा)। अत्रोच्यते, वैचित्र्ये नास्त्यरुचिः कस्यापि, किन्तु कवेर्विवक्षैव काव्यकोटिनिर्धारणे प्रमाणम्। यदि रसभावादिमनपेक्ष्य वैचित्र्यसात्रे विवक्षा स्यात् तर्हि रसभावादिव्यंजककाव्यापेक्षया हीनत्वं

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दुर्निवार्यमेव। रसभावानुग्राहकं वैचित्र्यं नास्त्यनभिमतं कस्यचिदपि। वैचित्र्यमात्रस्य स्वतंत्रप्रयोगः रसभावध्वन्यनुगतप्रयोगश्च विवेक्तुं न शक्यतेऽतिसूक्ष्मदृष्टिं विना। तत्र कविविवक्षैव कविसंरम्भो वैकमात्रं प्रमाणमिति पुनरपि कथनीयम्।

चित्रकाव्ये चारुतायाः सद्भावं प्रति चित्रमीमांसाकारस्याप्ययदीक्षितस्य विशेषमिङ्गितमत्रोल्लेखनीयम् "यदव्यङ्ग्यमपि चारु तच्चित्रम्" (चित्रमीमांसायां ग्रन्थारम्भप्रकरणे)। अव्यङ्ग्येऽपि चारुतायाः सर्वथा निषेधः सर्वत्र नो स्वीकरणीयः, इत्यभिप्रेतोऽर्थोऽत्र। चारुताया निषेधे काव्यलक्षणमेव चित्रेऽव्याप्तं भवेत्।

चित्रकाव्यस्य शब्दचित्र-अर्थचित्रेतिभेदद्वये किञ्चित्तारतम्यमस्तीति मत्वा जगन्नाथपण्डितराजेनार्थचित्रमधमकोटेरुद्धृतं, मध्यमकोटौ स्थापितञ्च। तदर्थं तेन काव्यस्य चतुष्कोटयः स्वीकृता यथा प्रथमा कोटिः—ध्वनिकाव्यं, द्वितीया कोटिर्गुणीभूतव्यंग्यं, तृतीया कोटिरर्थचित्रं, चतुर्थाऽधमकोटिः शब्दचित्रम्। चित्रमीमांसाकारेणाप्यर्थचित्रस्य शब्दचित्राऽपेक्षया श्रेष्ठत्वमभिहितं यथा—'शब्दचित्रस्य प्रायो नीरसत्वान्नात्यन्तं तदाद्रियन्ते कवयः, न वा तत्र विचारणीयमतीवोपलभ्यत इति शब्दचित्रांशमपहायार्थचित्रमीमांसा प्रसन्नविस्तीर्णा प्रस्तूयते।' (चि० मी० १)

ध्वनिकाव्यस्य तुलनायामर्थचित्रस्य चापेक्षया शब्दचित्रस्यावरत्वमपरिहार्यं भवतु नाम, किन्तु तत्रापि चमत्कारविशेषस्य सद्भावोऽवगणनां नार्हति। ध्वनिकारानन्दवर्धनाचार्येणापि स्वीयदेवीशतके प्रभूतचित्रवन्धविन्यासः कृत इति विख्यातमेव। वर्णसाम्ये शब्दसाम्ये च संस्कृतमानवस्य स्वभाविकी रुचिर्नोच्छेदनीया। शब्दचित्रस्याधमकोटिस्वीकरणेऽपि तत्राभिरुचिरद्यापि नो निराकृता। वर्णवृत्तित आकृतिकल्पना श्रव्यस्य दृश्ये परिणतिरेव। आकृत्यात्मकचित्रबन्धानां (खड्गचक्रादीनां) मूला प्रवृत्तिः श्रव्यस्य दृश्ये न्यासरूपैव वर्तते। श्रव्यस्य दृश्येऽभिव्यक्तेश्चूडान्तनिदर्शनमस्माकं संगीते राग-ध्यानपरम्परायां विद्यते। श्रव्यरागस्य दृश्यरूपध्यानं विवृतमस्माकं संगीतशास्त्रे। वेदपाठस्य ध्वज-जटा-माला-रथ-इत्याद्यष्टभेदेष्वाकृतिसूचकानि कतिपयनामाति सन्ति। अत्रापि श्रव्यवर्णविन्यासस्य क्रमभेदस्य दृश्यकल्पनैवोपजीव्या। तद्वत् संगीतस्य स्वरसंदर्भरूपिण्वलंकारेषु कतिपयनामान्याकृतिसूचकानि विद्यन्ते। यथा—वेणी—ऊर्मि—श्येन—आवर्त—आदीनि। संगीतप्रबन्धानां नामस्वपि चक्रवाल-क्रौञ्चपद-स्वस्तिक (रागकदम्बप्रबन्धभेदः)—इतीदृगाकृतिसूचकसंज्ञा उपलभ्यन्ते। तद्वदेवच्छन्छसामपि दृश्यसूचकनामानि प्राप्यन्ते यथा—कमल-काञ्ची-किरीट-क्रौञ्चपद-चक्र-चक्रपद-इत्यादीनि।

श्रव्ये दृश्यकल्पनायाः स्वल्पविवृत्यनन्तरं विविधकलासु चित्रकाव्यस्य सदृक्प्रवृत्तेर्यत्किंचिद्विवरणं क्रमप्राप्तमेव। चित्रकलायां (आलेख्ये) एकस्यामाकृत्यां गूढभावेनान्याकृतिनिवेशनं क्रियते। यथा—मेघपङ्क्तेश्चित्रे गजपङ्क्तेर्गूढचित्रणम्। तद्वन्मूर्तिकलायामप्यकस्यां मूर्त्यामेकाधिकाकृतीनां गूढसन्निवेश उपलभ्यते। उत्कलप्रदेशे भुवनेश्वरनगर्यां प्रख्यातकेदारगौरीमन्दिरस्य प्राङ्गणस्थ एकस्मिल्लघुमन्दिरे प्राच्यां जटितैका मूर्तिर्मया दृष्टा यस्यामेकः शयानः पुरुषो भङ्गिविशेषेण दर्शनाद् वामदिशि न्यस्तशिरा दृश्यतेऽपरभङ्ग्या दर्शनेन च दक्षिणदिशि न्यस्तशिराः प्रतीयते, पुनरप्यपरभङ्ग्या निरीक्षणेन पुरुषद्वयं प्रतिभाति।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तद्वत् वास्तुकलायां कोणार्काख्यसूर्यमन्दिरस्य रथाकृतिः प्रसिद्धैव। गीतप्रबन्धेष्वपि तत्सदृशी प्रवृत्तिः कतिपयप्रबन्धभेदानां जनयित्रीति ज्ञायते तज्ज्ञैः। उदाहरणार्थं—स्वरार्थप्रबन्धे स्वरसंज्ञानां संकेताक्षराणां स-रि-ग-म-पधनीनां तत्तन्नादात्मकस्वरूपसंश्लेषेणार्थकल्पना क्रियते। यथा—'गागरी सिर पर धरी'; 'सगरे गाम में, धाम धाम में'। कैवाडप्रबन्धे पाटाक्षरैः (वाद्यजनितध्वनिसूचकाक्षरैः) सार्थका निरर्थका च गीतरचना क्रियते, इयमेवाधुना 'त्रिवट'—इति नाम्ना ख्याता।

अत्रोपसंहारे वैदिकपरम्परायां यज्ञकर्मणि 'श्येनचिद्' इति संज्ञया ख्यातस्य क्रिया-विशेषस्य स्मरणं प्रासङ्गिकम्। तत्र श्येनाकृतेर्निष्पत्त्यै विविधेष्टकानां चयनं भङ्गिविशेषेण क्रियते। तद्वत् 'कङ्कचिद्' इति चयनयागसंज्ञाऽपि विद्यते।

आगमपरम्परागतायामुपासन—पद्धत्यां मन्त्रो ज्ञानात्मकः, तन्त्रं क्रियात्मकम्, यन्त्रञ्च भावनात्मकम्। यन्त्रमाकृतिमूलकमेव, तत्रापि चित्रबन्धानां मूलं भारतीयोपासनया सह संबद्धमिति प्रतीयते।

३. संस्कृतसाहित्ये लक्षण-लक्ष्य-ग्रन्थेषु चित्रबन्धकाव्यस्येतिहासः

(क) लक्षणग्रन्थाः

१. भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रम्—नाट्यशास्त्रे 'यमकम्' इत्येक एव शब्दालंकारः प्रतिपादितः। यथा—

शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु विकल्पितम्॥ (ना० शा० १६, ५९)

अत्राभिनवभारती यथा—

"एवमर्थविषयलक्षणप्रसङ्गेनार्थालंकारान् प्रदर्श्य शब्दालंकारस्वरूपमाह..... । तुरर्थालंकारेभ्यो व्यतिरेकमाह। शब्दशब्देन वर्णः, पदं, तदेकदेश इति सर्वं गृह्यते। तेनानुप्रासः, लाटीयादेरनेनैवोपसंग्रहः। यमौ द्वौ समजातावुच्येते तत्प्रकृतित्वाद्यमकम्। तेनैकस्याक्षरस्य पदस्य वा द्वितीयं सदृशं निरन्तरं सान्तरं वा शोभाजनकमलंकारः। यथा मुक्ताफलस्योचित-मुक्ताफलान्तर-पद्मरागादेर्वोपाश्रयविशेषः समुचितसहासीन-सत्पुरुषमध्यपतनं वा सत्पुरुषान्तरस्य।"

सुस्पष्टविवृतिरियं विवरणान्तरं नापेक्षते। यमकस्य भरतोक्ता दश भेदाः सलक्षणा यथा—

(१) पादान्तयमकम्—चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात् सममक्षरम्।
(२) काञ्चीयमकम्—पादस्यादौ तथान्ते च यत्र स्यातां पदे समे।
(३) समुद्गयमकम्—अर्धेनैकेन यद् वृत्तं सर्वमेव समाप्यते।
(४) विक्रान्तयमकम्—एकैकं पादमुत्क्रम्य द्वौ पादौ सदृशौ यदा॥
(५) चक्रवालयमकम्—पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः॥
(६) संदष्टयमकम्—आदौ द्वे यत्र पादे तु भवेतामक्षरे समे॥
(७) पादादियमकम्—आदौ पादे तु यत्र स्यात् समावेशः समाक्षरः।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(८) आम्रेडितयमकम्—पादस्यान्त्यं पदं यत्र द्विर्द्विरेकमिहोच्यते ॥

(९) चतुर्व्यवसितयमकम्—सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ॥

(१०) मालायमकम्--नानारूपैः स्वरैर्युक्तं यत्रैकं व्यञ्जनं भवेत् ॥

(ना० शा० १६. ५९--८६)

वर्णावृत्तिः पदैकदेशावृत्तिः पदावृत्तिरिति त्रिविधाऽऽवृत्तिरेव शब्दालंकाराणां मूलरूपा। यमकस्यैव शिथिल-गाढ-बन्धैश्चित्रबन्धाः सम्भवन्ति। भरतोक्तयमकभेदेष्वपि चक्रवाल-काञ्ची-मालेतिसंज्ञा आकृतिसूचकाः। चक्रवालयमकमेव चक्रबन्धस्य रूपे न्यस्तं परवर्ति-काले।

२. अग्निपुराणम्—अत्र यमकस्य षोडशभेदाः, चित्रबन्धानां चाष्टौ भेदा उक्ता यथा—गोमूत्रिका, अर्धभ्रमणम्, सर्वतोभद्रम्, अम्बुजम्, चक्रम्, चक्राब्जम्, दण्डः, मुरजश्चेति।

३. भामहस्य काव्यालंकारः—अस्मिन् ग्रन्थे यमकस्य पञ्चप्रकारा आदि-मध्यान्त-पादाभ्यास-आवली-समस्तपाद-इतिविशेषणयुक्ता एव स्वीकृताः। भरतोक्ता अन्य भेदा एष्वेवान्तर्भुक्ता इति प्रतिपादितम् (२. ९–१८)। प्रहेलिकाया लक्षणमुक्त्वा तस्य व्याख्या-गम्यत्वञ्च द्योतयित्वा तदुदाहरणं नोक्तवान् भामहः।

४. दण्डिनः काव्यादर्शः—यमकभेदाः सविस्तरमुक्ताः। कतिपयचित्रबन्धा अपि लक्षणोदाहरणसहिताः प्रतिपादिताः। यथा—गोमूत्रिका, अर्धभ्रमकम् सर्वतोभद्रम्। प्रहेलि-कायाः साङ्गोपाङ्गनिरूपणमुपलभ्यतेऽस्मिन् ग्रन्थे।

५. वामनस्य काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः—अत्र यमकस्यानेकभेदा उक्ताः। शृङ्खला-परिवर्तक-चूर्ण-इति-भङ्गविशेषा यमकस्योपकारकत्वेनोपन्यस्ताः।

६. रुद्रटस्य काव्यालंकारः—यमकश्लेषनिरूपणानन्तरं चित्रबन्धप्रतिपादनं स्वतन्त्रेऽध्याये (पञ्चमे) कृतम्। तत्र चित्रबन्धस्य लक्षणं यथा—

भङ्ग्यन्तरकृततत्क्रमवर्णनिमित्तानि वस्तुरूपाणि।
साङ्कानि विचित्राणि च रच्यन्ते यत्र तच्चित्रम् ॥ (५.१)

तत्रोदाहृता बन्धा यथाः—खड्ग-मुसल-धनुः-शर-शूल-शक्ति-हल-रथपद-तुरगपद-गजपद-प्रतिलोमानुलोम-अर्धभ्रम-मुरज-सर्वतोभद्र-पद्म-अनुलोम-विलोमविपर्यस्ताक्षरपाठाः। अष्टबन्ध-स्थपद्मानां महाचक्र एकत्र विन्यासो रुद्रटस्यापूर्व-कौशलव्यञ्जकः। अस्माकं चित्रकविरामरूपैरपि महाचक्रो निबद्धः।

७. भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम्—समस्तलक्षणग्रन्थानां मौलिरत्नभूतोऽयं ग्रन्थश्चित्रबन्धनिरूपणप्रसङ्गे। तत्र चित्रप्रकरणे वर्ण-स्थान-स्वर-आकार-गति-बन्ध-इतिषट्-प्रकारेण विशिष्टस्य चित्रकाव्यस्य साङ्गोपाङ्गानि लक्षणोदाहरणानि सन्ति। आकृतिमूलकेषु बन्धेषु बहुविधः पद्मबन्धः, चक्र-द्विशृङ्गाटक-शरयन्त्र-व्योम-मुरज-एकाक्षरमुरज-मुरजप्रस्तार-गोमूत्रिकादयो विशेषोल्लेखनीयाः।

८. मम्मटस्य काव्यप्रकाशः—यमकस्य 'अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः' (९.११७)—इति लक्षणमुक्त्वा मम्मटाचार्यः 'तदेतत्काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भेदलक्षणं कृतम्' इति गदित्वा यमकभेदानां साङ्गनिरूपणान्निवृत्तः। तत्र चित्रबन्धस्य लक्षणं यथा—

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥ (९.१२१)

खड्ग-मुरज-पद्म-सर्वतोभद्र-इति-चत्वारो भेदा उदाहृताः।

९. हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासनम्—"स्वर-व्यञ्जन-स्थान-गति-आकार-नियम-च्युत-गढादि-चित्रम्"—इति लक्षणं दत्वा प्रतिभेदमुदाहरणानि न्यस्तवान् हेमचन्द्रः। आकारबन्धे नास्ति विशेषः कोऽपि।

१०. राजानकरुय्यकस्य अलंकारसर्वस्वम्—"वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम्।" (पृ० ३०) "पौनरुक्त्यप्रस्तावे स्थानविशेषश्लिष्ट-पौनरुक्त्यात्मकं चित्रवचनम्। यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसन्निवेशविशिष्टत्वं तथापि श्रोत्राकाशसमवेत-वर्णात्मशब्दाभेदेन तेषां लोकेप्रतीतेर्वाचकशब्दालंकारोऽयम्।" (तत्रैव)। तत्र जयरथस्य टीका यथा—"लिप्यक्षराणां श्रूयमाणता सतत्त्ववर्णशब्दाभेदप्रतिपत्त्या औपचारिकोऽयं शब्दालंकार इति तात्पर्यार्थः।"

११. कविकर्णपूरस्य अलंकारकौस्तुभः

चित्रं नीरसमेवाहुर्भगवद्विषयं यदि। (७.२१४)

तदा किञ्चिच्च रसवद्यथेक्षोः पर्वचर्वणम् ॥

इतिश्लोके चित्रस्य पृथङ् निर्देशं कृत्वा कतिपयबन्धानुदाहृतवान् कविकर्णपूरो यथा—प्रतिलोमानुलोमपाद-प्रतिलोमानुलोमश्लोक-सर्वतोभद्रच्छत्र-खड्ग-मुरज-पताका-गदा-पद्म-चक्र-शार्ङ्ग-बन्धाः।

१२. विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणः—

पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ॥ (१०.१५)

"आदिशब्दात् खड्गमुरजचक्रगोमूत्रिकादयः। अस्य च तथाविधश्रोत्राकाशसमवाय-विशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कार-विधायिवर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालंकारत्वम्।.....(अष्टदलपद्मबन्धस्योदाहरणानन्तरम्)—काव्यान्तर्गडुभूततया तु नेह प्रपञ्च्यते।"

उद्भटेन तु काव्यालंकारसारसंग्रहेऽनुप्रासलाटानुप्रासादि-व्यतिरिक्तः कोऽपि शब्दालंकारो न निरूपित इति तस्य संग्रहो न कृतोऽत्र।

चित्रकाव्य-प्रतिपादक-प्रकीर्णलक्षणग्रन्थेषु धर्मदाससूरेर्विदग्धमुखमण्डनम् इति ग्रन्थः स्मरणीयोऽत्र। तथैवाधुनिकयुगे दामोदरमिश्रशास्त्रिप्रणीतं चित्रबन्धकाव्यमपि लक्षणोदाहरण-ग्रन्थरूपेणोल्लेखनीयम्।

उपसंहारे पाणिनीयाष्टध्यायीत उद्धरणमेकमप्रासङ्गिकं न भवेत्। संज्ञायाम् (३।४।४२) 'बन्धे च विभाषा' (६।३।१३) इति सूत्रद्वयस्य व्याख्याने काशिकायां क्रौञ्च-मयूरिका-अट्टालिका-हस्त-चक्र-इति-बन्धभेदा उल्लिखिताः। तेनावधारयितुं शक्यते यत् पाणिनिमुनेः कालेऽपि काव्ये चित्रबन्धानां प्रचलनमासीत्।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(ख) लक्ष्यग्रन्थाः

वैदिकवाङ्मये शब्दचमत्कारस्य कूटत्वस्य च बीजरूपेण सद्भावोऽविरलरूपेणोपलभ्यते। कूट-प्रकारविशेष-प्रहेलिकाया उदाहरणरूपि-निम्नोद्धृतमन्त्रा विद्यन्ते।

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः।
कि ῾ स्विद्धिमस्य भेषजंङ्किवा वपनं महत् ॥४५॥
सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः।
अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमि वा वपनं महत् ॥४६॥
कि ῾ स्वित् सूर्यसमञ्ज्योतिः कि ῾ समुद्रसमं सरः।
किं स्वित् पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥४७॥
ब्रह्मसूर्यसमञ्ज्योतिर्द्यौः समुद्रसम ῾ सरः।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥
केष्वन्तः पुरुष आविवेश कान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि।
एतद् ब्रह्मन्नुपबल्हामसि त्वा कि ῾ स्विन्नः प्रतिवाचा स्यात् ॥५१॥
पञ्चस्वन्तः पुरुष आविवेश तान्यन्तः पुरुषे अर्पितानि।
एतत्त्वात्र प्रतिमन्वानो अस्मिन् मायया भवस्युत्तरो मत् ॥५२॥
का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः कि ῾ स्विदासीद् बृहद् द्वयः।
का स्विदासीत् पिलिप्पिला का स्विदासीत् पशंगिला ॥५३॥
द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरश्वं आसीद् बृहद् द्वयः।
अविरासीत् पलिप्पिला रात्रिरासीत् पशंगिला ॥५४॥
(वाजसनेयिसंहिता २३।४५–४८, ५१–५४)

तद्वत्—द्वा सुपर्णाः सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ (मुण्ड० ३।१।१)

इति मन्त्रेऽपि कूटत्वं स्पष्टमेव। अनुप्रासस्योदाहरणमपि दुर्लभं नास्ति। यथा—

सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥ (ऋ० सं० १०।१–६।६)

ह ῾ सः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ (कठो० २. २. २.)

'नमकाध्याय'—'चमकाध्याय'—(शुक्लयजुर्वेदसंहितायां यथाक्रमं–१६–१८ संख्यकौ) इति संज्ञाद्वयमप्यनुप्रासबोधकम्।

'वरुणस्योत्तम्भनमसि' (शुक्लयजुर्वेदसं० अ० ४।४०) इति मन्त्रस्य पद्मबन्धरूपे न्यासः संभवः।

आदिकविवाल्मीकिप्रणीते लौकिकवाङ्मयस्यादिमप्रबन्धे यमकानुप्रासयोर्बहुलप्रयोगो दृश्यते। तत्र सुन्दरकाण्डस्य पञ्चमसर्गे सर्वे श्लोकाः (सप्तविंशतिसंख्यकाः) प्रतिचरणमन्त्यानुप्रासयुक्ताः। तेन सर्वेषामेव पद्मबन्धे न्यासो निष्पद्यते। तत्र प्रथमश्लोकद्वयं यथा—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ततः स मध्यङ्गतमंशुमन्तं, ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्वहन्तम् ।
ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं, गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥
लोकस्य पापानि विनाशयन्तं, महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।
भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं, ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥

कविकुलगुरुकालिदासै रघुवंशमहाकाव्ये यमकस्य भेदाः प्रस्तुताः ।

महाकाव्ये चित्रबन्धात्मकस्य सर्गविशेषस्य प्रयोक्ता सर्वप्रथमः कविर्भारविरेव वर्तते । तेन किरातार्जुनीयस्य पञ्चदशसर्गे गोमूत्रिकाबन्धः (द्वादशपद्येषु) सर्वतोभद्रं (पञ्चविंशतिपद्येषु) अर्धभ्रमकं (सप्तविंशतिपद्येषु) इति चित्रकाव्यभेदाः सन्निविष्टाः ।

भट्टिकवे रावणवधकाव्ये निम्नोद्धृताश्चित्रभेदा विशेषेणोपलभ्यन्ते ।

१. एकान्ताराख्यातम् (एकपदान्तरेणाख्यातनिवेशः) ।

२. आख्यातमाला (एकस्मिन्नेव लकार आख्यातानां प्रयोगः—"भ्रेमुर्ववल्गुर्ननृतुर्जजक्षु'रित्यादि)

३. आद्यन्तयमकम् ।

४. संस्कृतप्राकृतस्य संकीर्णप्रयोगा भाषावैचित्र्यबोधकाः । (भट्टिकाव्यस्य प्रसन्नकाण्डे भाषासमावेशाख्ये चतुर्थपरिच्छेद एतादृग्भाषासमकप्रयोगा बाहुल्येन विद्यन्ते, परिच्छेदोऽयं गणनाभेदेन सेतुबन्धनाख्यत्रयोदशसर्गरूपेऽपि प्रत्यभिज्ञातः) ।

महाकविमाघेन शिशुपालवधस्यैकोनविंशसर्गे निम्नोद्धृतचित्रप्रकारा निबद्धाः । तत्र कतिपयनवीनाश्चित्रबन्धा अपि सन्ति । १–एकान्तरपादः, २–एकाक्षरबन्धः ३–द्व्यक्षरबन्धः ४–सर्वतोभद्रम् ५–मुरजबन्धः ६–प्रतिलोमानुलोमबन्धः ७–गोमूत्रिकाबन्धः ८–असंयोगवर्णबन्धः ९–अर्धभ्रमकम् १०–गतप्रत्यागतम् ११–गूढचतुर्थबन्धः (यत्राद्यपादत्रयादेव चतुर्थपादो निष्पद्यते) १२–अतालव्यबन्धः १३–अर्धत्रयवाचिबन्धः १४–चक्रबन्धः ।

राजानकरत्नाकरस्य हरविजयमहाकाव्ये विंशतिसर्गेषु युद्धवर्णनं निबद्धम् (३१-५० तमसर्गेषु), तत्र अष्टचत्वारिंशत्संख्यकः सर्गश्चित्रात्मकः । शिवस्वामिनः कष्मिणाभ्युदयमहाकाव्ये ६-१८ संख्यकसर्गाः प्रायेण चित्रात्मकाः । मंखकस्य श्रीकण्ठचरितेऽपि श्लिष्टप्रयोगा बाहुल्येन दृश्यन्ते ।

उपर्युदाहृतमहाकाव्येषु युद्धवर्णनप्रसंग एव प्रायशश्चित्रबन्धाः प्रयुक्ताः । युद्धे सैनिकानां विविधसन्निवेशैर्व्यञ्जिता आकृतयस्तत्र वर्णनप्रसङ्गे चित्रबन्धकल्पनामुद्बोधयन्तीति कथयन्ति केचित् ।

महाकाव्येषु वृत्तविशेषवर्णनस्य (विशेषेण युद्धवर्णनस्य) प्रसङ्गे सर्गविशेषे चित्रबन्धानां सन्निवेशः संस्कृतसाहित्ये प्रायशः सर्वत्र दृश्यते । तद्व्यतिरिक्तानि चित्रबन्धात्मकानि स्वतन्त्रकाव्यान्यपि बहूनि सन्ति । तत्र कतिपयनामानि यथा—चित्रकवेश्चित्ररत्नाकरः, वेङ्कटेश्वरस्य चित्रबन्धरामायणम्, कविराजसूरे राघवपाण्डवीयम्, विद्यामाधवस्य पार्वतीरुक्मिणीयम्, चिदम्बरसुमतेरु राघवपाण्डवयादवीयम् (श्लेषस्य चूडान्तनिदर्शनमस्मिन्नर्थत्रयस्यैकत्र सन्निवेशात्), कृष्णमूर्तेः कङ्कणरामायणम्, श्रीकृष्णपरब्रह्मपरतन्त्रकालस्वामिनोऽलंकार-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मणिहारः, विश्वेश्वरस्य कवीन्द्रकर्णाभरणम् (काव्यमालागुच्छकौऽष्टमः) नागराजस्य भावशतकम् (काव्यमालागुच्छश्चतुर्थः, अस्मिन् प्रहेलिका विशेषेण निबद्धाः)।

स्तोत्रसाहित्ये चित्रबन्धानां विशिष्टं स्थानं दृश्यते। उपासनायां यन्त्रस्य माहात्म्यं सुविदितमेव। चित्रबन्धव्यञ्जिता आकृतयो यन्त्रसादृश्यं बिभ्रति, तत्सादृश्यप्रभावेण हि स्तोत्रेषु चित्रबन्धान्प्रति विशेषाभिरुचिर्जातेति नास्त्यकल्पनीयम्। स्तोतव्यं प्रति स्तोतुः स्वाभाविकोऽनुरागः, तयोर्मध्ये सामाजिकस्य भावार्थबोधस्य व्यवधानराहित्यञ्च, इत्यपि तत्र कारणत्वेन संभावयितुं शक्यते। स्तोतव्ये सकलगुणसमुदायस्य संभावनोचिता वर्तत इति हेतोः स्तोतुरुद्भावनात्मिका शक्तिरबाधभावेन संचरितुं प्रभवति तेन चित्रनिर्माणे सौकर्यं भवतीत्यपि कारणं तत्र भवितुमर्हति। चित्रबन्धात्मकेषु बहुषु स्तोत्रकाव्येषु—आनन्दवर्धनाचार्यस्य देवीशतकम्, अवतारकवेरीश्वरशतकम् (द्वेऽपि काव्यमालागुच्छकेऽष्टमे) वेङ्कटाध्वरेर्लक्ष्मीसहस्रञ्च उदाहर्तुं शक्यन्ते।

जैनस्तोत्रसाहित्ये चित्रबन्धकाव्यस्य महानुत्कर्षो जातः। द्विदलकमलबन्धादारभ्य सहस्रदलकमलपर्यन्तं रचना जैनाचार्यैः कृता। तत्रापि श्वेताम्बरसंप्रदायान्तर्भुक्ता आचार्याश्चित्रकाव्यस्य पूर्णरसिका आसन्। तत्र कतिपयस्तोत्रनामानि यथा—समन्तभद्रस्वामिनो जिनशतकस्तुतिविद्या, जयतिलकसूरेश्चतुरहारावलिचित्रस्तवः। चित्रबन्धानां नवीनभेदानामुद्भावनेन जैनाचार्याणां योगदानमत्यन्तमहत्त्वपूर्णं विद्यते।

आधुनिकयुगे संभूतानां चित्रकवीनां नामोल्लेख उपसंहारे प्रासंगिक इति प्रतीयते। तत्र काशीवासिश्रीदुःखभंजनकविः (वाग्वल्लभाख्यछन्दोग्रन्थरचयिता, तस्य चित्रबन्धा नो प्रकाशिताः) श्रीरघुवीरमिश्रः (श्रीलक्ष्मीश्वरोपायनकर्ता) मगधवासी श्रीदामोदरमिश्रशास्त्री (चित्रबन्धकाव्यरचयिता)—इति नामानि समादरेण स्मरणीयान्यस्मिन् प्रस्तावे।

४. अन्यभारतीयभाषासु चित्रबन्धपरम्परा

प्राकृत-अपभ्रंश-साहित्येऽपि चित्रबन्धरचना कियन्मात्रायामुपलभ्यते। किन्त्वत्राधुनाप्रचलितभारतीयभाषाणां चित्रबन्धात्मकसाहित्यस्य विहंगावलोकनमेव प्रोयोजनम्। तत्र हिन्दीभाषाया विशिष्टस्थानं वर्तते।

हिन्दीसाहित्येतिहासिककालविभाजने रीतिकालनाम्ना ख्याते काले चित्रबन्धरचनाया महानुत्कर्षो जातः। केशवदास–भिखारीदास–लालकवि–गोकुलनाथ–दीनदयालगिरि–इत्यादिकविवर्या अत्र विशेषेणोल्लेखनीयाः। तत्रापि किञ्चिदुदाहरणार्थम् आचार्यकेशवदासो दीनदयालगिरिश्चेतिकविद्वयमलं भविष्यतीति मन्ये।

आचार्यकेशवदासः

(ख्रिष्टीयषोडशशताब्द्यां वर्तमानः)—अनेन स्वीयग्रन्थकविप्रियायां विशिष्टालंकारवर्णनाख्ये पञ्चदश-'प्रभावे' यमकस्यानेकभेदा उदाहृताः, यथा—आदिपद–द्वितीयतृतीयचतुर्थचरण-आद्यन्त–त्रिपदादि–द्विपदादि–पादानुपादादि–द्विपादान्त–उत्तरार्धचतुष्पादादि–आद्यन्तनिरन्तर–आद्यन्तसान्तर–इत्यादियमकानि। तदनन्तरं षोडशप्रभावे चित्रकवित्वस्य अनेकभेदा उदाहृताः। यथा निरोष्ठकरचना (ओष्ठ्यवर्णवर्जिता) अकारमात्रयुक्तैर्वर्णै रचना

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एकाक्षर–द्व्यक्षर–त्र्यक्षर–चतुरक्षरपदयुक्ता रचना (प्रतिपदं कियन्त्यक्षराणि प्रयुज्यन्त इति नियमसमाश्रिता), प्रतिपद्यं कियन्त्यक्षराणि गृह्यन्त इति नियमानुरोधेन एकाक्षरबन्धात् समारभ्य षड्विंशत्यक्षरबन्धपर्यन्तं भेदा उदाहृताः। चतुरक्षरपद्यबन्धो यथा—

बनमाली बन में मिले बनी नलिन बनमाल।
नयन मिली मन मन मिली बैन न मिली न बाल॥

पद्येऽस्मिन् ब-ल-म-न इति अक्षरचतुष्टयमेव प्रयुक्तम्। यत्र प्रतिपदं वर्णसंख्या नियता तत्र 'सीतानाथ–सेतुनाथ–सत्यनाथ–रघुनाथ–व्रजनाथ–दीनानाथ–देवगति'—इतिसदृशी पद-रचना नियताक्षरसंख्यया भवति।

पदे पद्ये वा अक्षरनियमनादुत्पादितभेदप्रभेदानन्तरं प्रश्नोत्तरस्यानेकभेदा वर्णिताः। यथा एकानेकोत्तरं, व्यस्तसमस्तोत्तरं, व्यस्तगतागतोत्तरं, बहिर्लापिका (यत्रोत्तरं पद्यस्य बहिर्भागे वर्तते) अन्तर्लापिका (यत्रोत्तरं पद्यस्यान्तर्भाग एव समाविष्टम्), गुप्तोत्तरमित्यादयः। बहिर्लापिकोदाहरणं यथा—

"अक्षर कौन विकल्प को, जुवति बसति किहि अंग।
बलिराजा कौने छले सुरपति के परसंग। वामन जानिबौ॥"

अन्तर्लापिकोदाहरणम्—

"कौन जाति सीता सती, दई कौन कहँ तात।
कौन ग्रन्थ बरनी हरी, रामायन अवदात॥

प्रश्नोत्तरस्य भेदवर्णनानन्तरमनुलोमविलोमक्रमेणैकार्थस्य भिन्नार्थस्य च गतागतैकार्थ-गतागतभिन्नार्थ-इतिसंज्ञाभ्यां निरूपणं दृश्यते। गतागतैकार्थो यथा—

"माल बनी बलि केशवदास सदा वश केलि बनी बलमा"

गतागतभिन्नार्थोदाहरणम्—

सैन न माधव जो सर केशव रेख सुदेश सुवेश सबै।
नै नव की तचि जी तरुणी रुचि चीर सबै निमि काल फलै।
तै न सुनी जस भीर भरी, धर धीर' ब रीति सु कौन कहै।
मैन मनी गुरु चाल चलै, शुभ सो बन में सर सीव लसै॥

विलोमक्रमेणास्यैव पद्यस्य निम्नोद्धृतं स्वरूपं भवति—

शैल बसी रस मे नव सोभ सुलय चल चारु गुनी मन मैं।
है वन कोसु तिरी बर धीर धरी भर भी सजनी सुन तै।
लय फल कामिनि वैस रची चिरु नीरु तजी चित की वन नै।
वैस सवेश सदेश खरे वस कै रस जो वध भान नसै॥

पद्यस्य चरणचतुष्टये गतागतैगार्थस्य सन्निवेशे सर्वतोभद्रबन्धो निष्पद्यते। आकृत्यात्मक-चित्रबन्धेषु केशवदासेन चक्र-कमल-पर्वत-सर्वतोमुख-हार-डमरु-बन्धाः सोदाहरणं निरूपिताः।

(प्रस्तुतविवरणं हिन्दुस्तानीएकेडेमी-इलहाबादतः प्रकाशित-पण्डितविश्वनाथमिश्रसंपा-दितकेशवग्रन्थवाल्याः प्रथमखण्डाश्रितम्)

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दीनदयालगिरिः

वर्षशताधिककालात्पूर्वं वर्तमानः प्रभूतप्रतिभाशाली काशीवासी कविरयं शब्दचित्रेऽर्थ-चित्रे रसवत्काव्ये च सिद्धहस्त आसीत्। अनेन बहुविधानि चित्रकाव्यानि रचितानि। कतिपयोदाहरणान्यत्र सहृदयानुरञ्जकानि भविष्यन्तीतिमन्वाना प्रवृत्तास्मि तदुद्धरणप्रसंगे।

१—मध्याक्षरी—मूलरोलाछन्दसि मध्ये द्रुतविलम्बितनिष्पत्तिः—

गंगा जय जन जननि देवि संपद तन श्री तन।
हे मंजुलगति कलनि पुरातन शिव ता के गन।
कुसुम मलय तिल छिपा सुतट भावन जल पावन।
टरि भव भव भा करी सिवै तैं केते भुवि जन ॥१॥
परसे दिव्य विमान काम जित वपु ते पाये।
पाप ताप बिन जना सदा शिव लोकै छाये।
सनि तपनादि दिवेस शंभु श्री कुज गुरु सेवैं।
शंभु मुकुट उरु माल काल सशि दिवि के देवैं ॥२॥

संस्कृते द्रुतविलम्बितम्—

जननि संतत मंगलराशिके, कुमतिपाटनपाटवभासिके।
विपदि मामव पापविनाशिके, सपदि शं कुरु शं कुरु काशिके॥

२—मध्यान्तरी अन्तर्लापिका—(पद्यस्यान्तर्भाग एव प्रश्नानामुत्तरसमावेशः—विस्तर-भयेन पद्यं नोदाह्रियते)।

३—अनेकानेकोत्तरम्—(अनेकप्रश्नानामेकोत्तरम्) यथा—

वासर को कहैं कहा? कौन वाची औंसर को?
कहा करैं बलि? कौन अली को सिंगार है?
वृन्द पर जाये कहा? कौन निन्द्यभाजन है?
पार के समान कौन प्रानिन को प्यार है?
कौन तरु नाम? कौन चाम पै रचे हैं स्याम?
केते रवि रूप? भूप का पै हितकार है?
कौन दीनद्याल देव? कौन की न कीजै सेव?
प्रश्न ये अनेक ज्वाब दीनो एक बार है।

अत्र द्वादशप्रश्नानामेकोत्तरं वारपदेन न्यस्तम्। कोशे यथा—

"वारः सूर्यादिदिवसे द्वारेऽवसरवृन्दयोः।
कुले वृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजने।"

४—अर्धगतागतं सर्वगतागतञ्च, ५—षोडशदलकमलबन्धः, ६—डमरुबन्धः, ७—कपाटबन्धः, ८—द्वादशदलकमलबन्धः (निरोष्ठः), ९—चक्रबन्धः, १०—फणिबन्धः, ११—प्रश्नोत्तराणामनेकप्रकाराः, १२—सिंहावलोकनं (पद्यस्य प्रत्येकचरणान्त्यस्य पदस्य पदान्तस्य वा परचरणादौ सन्निवेशः), १३—काकावलोकनम् (अन्त्यानुप्रासविशेषः), १४—बहुविधयमकम्, १५—एकस्वरबन्धः, १६—लघ्वक्षरबन्धः, १७—मुद्रालङ्कारः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

(नामविशेषमुद्रया श्लिष्टार्थसाधनम्। रामपरिकराणां, विशिष्टग्रन्थानां, छन्दसां, पुष्पाणां, सप्तवासराणां मुद्रया रचितं पद्यपञ्चकम्)। तत्र सिंहावलोकनस्य विशिष्टग्रन्थमुद्रायाश्चोदाहरणं यथा—

सिंहावलोकनम्—

धाई है कुमति तव विषै विष काँटनि में,
हरि की न छन भर चरचा चलाई है।
लाई है न प्रीति कहूँ सन्तन के संग जाय,
कबहुँ न काहू संग करी तू निकाई है।
काई है मलीन मन छाई अति दीनद्याल,
ताकी नहीं करे कूर रंचक उपाई है।
पाई है न कछू सब उमर गंवाई अजौं,
आई नहीं लाज सुने जम की बधाई है॥

मुद्रालंकारः—

ध्याय रघुवंश के कुमार को विहंग मन,
कामादिक हैं किरात ताहि जाल क्यों फँसे।
ऐसी बिस्वमोहिनी प्रभा लखी न मेदिनी में,
देखत अमर जाहि प्रेमरस में रसैं।
जासु मुखचन्द की सुकौमुदी मनोरमा में,
चित्त चन्दसेखर हूँ को चकोर सो बसैं।
तासु अब दीनद्याल नाम लै शिरोमणि कै,
यही तत्त्वसार माँहि मुकतावली लसै॥

(नागरीप्रचारिणीसभातः १९१९तमे खिष्टाब्दे प्रकाशित-श्यामसुन्दरदाससंपादित-दीनदयालगिरिग्रन्थावलीतः संगृहीतं विवरणमिदम्)।

भक्तप्रवरतुलसीदासाः—

एभिश्चित्रबन्धनिर्माणे अभिनिवेशपूर्वकं संरम्भो न कृतः किन्तु सिद्धकवीनामेषां गिरोऽनायासमेव नानाविधैश्चित्रैश्चित्रिता दृश्यन्ते। शहडोलनिवासिपण्डितचन्द्रभूषणतिवारि-महोदयै रामचरितमानसे छत्र-खड्ग-नाल-सनालपद्म-त्रिशूल-नाग-मयूर-किरीट-अश्वगतिबन्धा अन्वेषणपूर्वकं प्रकटीकृताः। उदाहरणार्थं—'नमामि भक्तवत्सलं कृपालुशीलकोमलं, भजामि ते पदाम्बुजं, अकामिनां स्वधामदं'—इतिपद्यमश्वगतिबन्धे सुष्ठु न्यस्तं यथा—

न[1]	पा[10]	मि[3]	शी[12]	क्त[5]	को[14]	स[7]	लं[16]
भ[17]	का[26]	मि[19]	नां[28]	प[21]	धा[30]	बु[23]	दं[32]
कृ[9]	मा[2]	लु[11]	भ[4]	ल[13]	व[6]	म[15]	लं[8]
अ[25]	जा[18]	मि[27]	ते[20]	स्व[29]	दां[22]	म[31]	जं[24]

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

छत्रबन्धे 'आगे चले बहुरि रघुराया रिष्यमूकपर्वत नियराया' इति पद्यांशो न्यस्तो यथा--

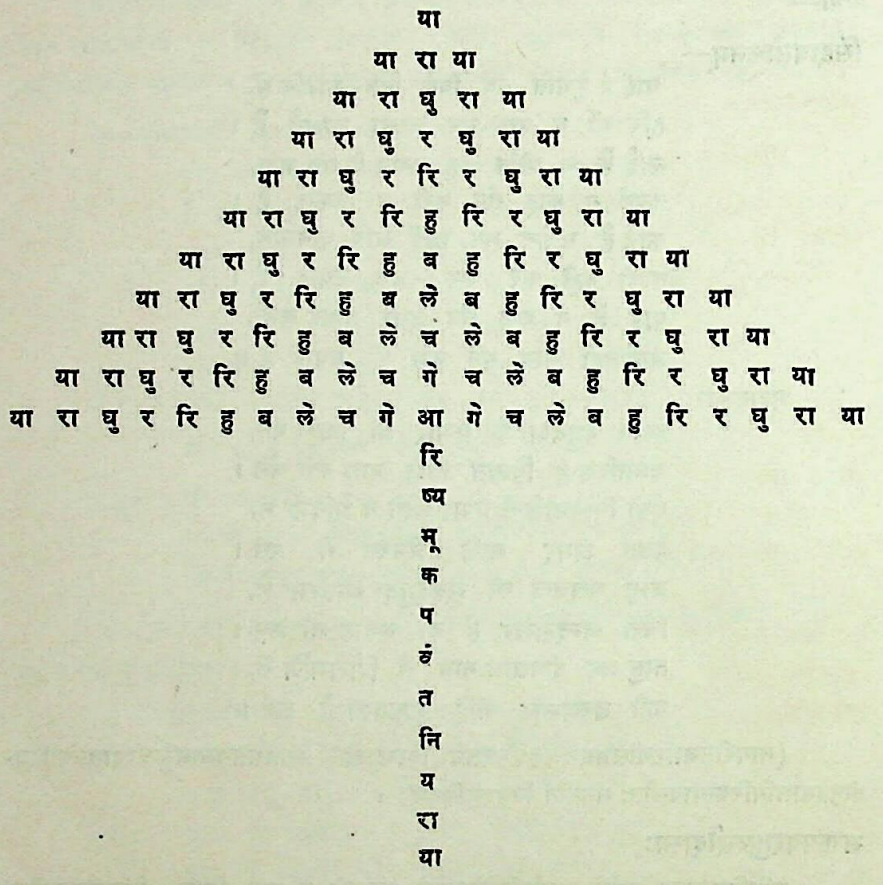

उदाहरणद्वयेऽस्मिन् न्यास-वशिष्ट्यमेव, न तु वर्णावृत्तिवैशिष्ट्यम् ।

हिन्दीभाषायां चित्रबन्धनिर्माणस्याल्पपरिचयानन्तरमन्यभारतीयभाषासु तथाविधः साहित्यसद्भावस्योल्लेखमात्रं प्रयोजनसाधकं भविष्यति ।

गुर्जरभाषा—श्रीदलपति–मनसुखभाई–खबरदार–प्रभृतयः कतिपयजैनाचार्याश्च चित्र-काव्यनिर्मातारस्तत्साहित्ये प्रमुखरूपेणोल्लेखनीयाः ।

महाराष्ट्रभाषा--अस्यां चित्रकाव्यस्यारम्भो रुक्मिणीस्वयंवराख्यकाव्यस्य निर्मातुः श्रीविट्ठलकवितो मन्यते । कविमोरोपन्तः (मयूरपन्तः) अम्लानमालाबन्ध–मन्त्ररामायण–किन्तुरामायण–परन्तुरामायणादि काव्यानि निर्मितवान् । श्रीपालन्देमहाशयेन सैरन्ध्रीनाटके कतिपया आकृतिबन्धा दत्ताः । 'षण्मासींचा वायदा' संज्ञकपुस्तके कूटपद्यानां प्रहेलिकानां च निरूपणं वर्तते ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उत्कलभाषा—परमसमृद्धिमत्साहित्येऽस्मिन् उपेन्द्रभञ्जः तत्पिता च चित्रकविवरौ जातौ। एकदेवस्तुतौ विविधगतिपाठेनानेकदेवस्तुतिपरकता तयोः काव्यस्य वैशिष्ट्यम्।

कर्णाटभाषा—सिरीभूवलयसंज्ञके ग्रन्थे समान–वक्र–चतुष्कोण–त्रिकोण–विपरीतादि-गतिभिः पठनेनानेकभाषाणामनेकविषयाणां च सद्भाव उपलभ्यते। ग्रन्थोऽयं सर्वज्ञग्रन्थ इति नाम्ना ख्यातः।

वङ्गभाषा—वङ्ग-नयपालदिभाषास्वपि समृद्धिमती चित्रकाव्यपरंपरा प्राप्यते।

(विवरणमिदं यत्किञ्चिदुदाहरणसंकेतात्मकमेव, तत्र पूर्णताया लेशमात्रं नास्तीति-ज्ञापनाद् विज्ञपाठकैश्छिद्राणि क्षन्तव्यानि। प्रचलितभारतीयभाषासु चित्रकाव्यस्य सद्भावस्य दिग्दर्शनमेवात्र प्रयोजनम्)।

५. प्रस्तुतग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्

प्रस्तुतग्रन्थे चित्रकाव्यस्याकृतिमूलका भेदा एव निबद्धाः। तत्र सर्वविलक्षण-वैशिष्ट्यमिदमेव यत् प्रायेण सर्वेषु बन्धेषु आकृतेर्नाम्नोऽर्थस्य तद्बन्धात्मकपद्ये सम्यङ् निवेशः कृतः। यथा पद्मबन्धे पद्मस्य समानार्थपदानां, गजबन्धे गजाननस्य, वृषबन्धे नन्दिनः, शिविकाबन्धे शिविकायाः, कूपबन्धे कूपस्य, गदाबन्धे गदायाः, मालाबन्धे मालायाः, वृक्षबन्धे वृक्षस्य, दर्पणबन्धे दर्पणस्य, धनुर्बन्धे धनुषः, एवमेवान्येष्वनेकेषु बन्धेषु, बन्धनाम्नोऽर्थतादात्म्यं बन्धपद्ये दृश्यते। अत्र चित्रकविपण्डितरामरूपाणामपूर्वकौशलं सुज्ञजनैः श्लाघनीयम्। चित्रबन्धानां प्रायिकी क्लिष्टताऽस्माकं चित्रकवेः प्रसादगुणवैभवे निष्प्रभा संवृत्ता। तथा च चित्रबन्धेषु लौकिकविषयान् वर्जयित्वाऽलौकिकदेवदेवीसंबद्धविषयानेव गृहीतवान् पण्डित-रामरूपपाठकः।

आधुनिकयुगे जातस्य चित्रकविश्रीदामोदरशास्त्रिणश्चित्रबन्धकाव्यमित्याख्यो ग्रन्थः पंडितरामरूपस्य मुख्योपजीव्यः। तेन द्वित्रा नवीना बन्धभेदा अप्युद्भाविता यथा तिलकबन्धः, पद्मबन्धस्य प्रकारविशेषः।

बन्धनाम्नः पद्यार्थे ग्रहणम्, प्रसादगुणोपेतत्वेन क्लिष्टतापेतत्वम्, अलौकिकविषयेषु स्वारस्यम्, नवीनबन्धनिर्माणपाटवञ्च इति गुणचतुष्टयं पण्डितरामरूपपाठकस्य ग्रन्थमिमं संस्कृतसाहित्यस्य चित्रकाव्यभागे विशिष्टस्थानभाजनं करिष्यतीत्यलमतिविस्तरेण।

संस्कृतसाहित्यस्य सर्जनात्मिका प्रतिभाऽद्यापि संपूर्णभास्वरा विराजत इति सत्यस्य निदर्शनरूपोऽयं ग्रन्थः।

———

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

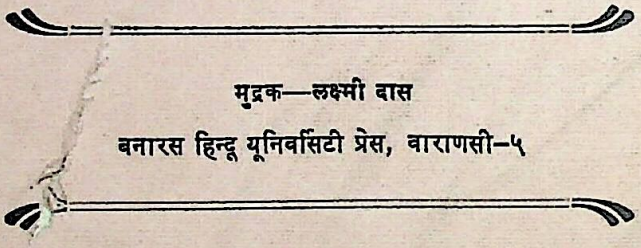

मुद्रक—लक्ष्मी दास

बनारस हिन्दू यूनिवर्सिटी प्रेस, वाराणसी–५

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi